

PRAEPOSITVS RIPAE LEGIONIS U NATPISIMA OPEKA PRVE MEZIJE

MILENA DUŠANIĆ

Beograd

Arheološka iskopavanja na Đerdapu, vršena proteklih godina, donela su između ostalog i nekoliko varijanti poznoantičkih opeka, čiji nam natpisi daju nove podatke o savremenoj organizaciji vojske. Jedna veća grupa opeka otkrivena je u antičkom kastrumu kod Boljetina, uzvodno od Donjeg Milanovca,¹ dok su pojedinačni primerci nalaženi i u drugim mestima duž Dunava.

Sl. 1. — Fig. 1. Boljetin, Gradac na Lepeni

1. (Sl. 1) Opeke, sa žigom u dvema varijantama. dim. 26 × 15 cm, dim. žiga 16 × 3 cm. Nađene (više fragmentovanih primeraka) u Boljetinu, lok. Gradac na Lepeni, 17. 8. 1968. g.

Sada u Narodnom muzeju u Beogradu, gde sam ih videla. Neobjavljeno (up. *CIL* III 13814a (b) sa nepotpunim žigom).

S(ub) c(ura) Hermogeni p(rae)p(osito) r(ipae) (varijanta: *ripe* [!])
leg(ionis) VII Cl(audiae) part(is) cit(erioris).

2. (Sl. 2) Fragment opeke nađen u Prahovu, sad u Negotinskom muzeju.² Poznajem je sa fotografije. *CIL* III 13814a (a).

Su(b) c(ura) Hermogeni p(rae)p(osito)
rip(ae) leg(ionis) VII Cl(audiae) par(tis) ce(terioris) (!)

Sl. 2. — Fig. 2. Prahovo

3. (Sl. 3) Fragment opeke, dim. $29 \times 15 \times 6$ cm. Pečat, u negativu, u tabula ansata, oštećen, dim. 12 (gornji rub) i 15 (donji rub) $\times 3,3$ cm.

Nađeno u Saldumu, 16. 7. 1968. g., inv. br. 309. Sada u Narodnom muzeju u Beogradu, gde sam je videla.

[] *Hermogeni p(rae)p(osito) RIPI* []

[] *Cl(audiae) par (tis) ceterior(is)* []

4. (Sl. 4) Fragment opeke, dim. 22×24 cm, dim. žiga (negativ u jednom redu) $18,5 \times 2$ cm.

Nađena u Boljetinu, lok. Gradac na Lepeni, 10. 8. 1965. g.

Sl. 3. — Fig. 3. Saldum

Sl. 4. — Fig. 4. Boljetin, Gradac na Lepeni

Sada u Narodnom muzeju u Beogradu, gde sam je videla. Neobjavljena.
(*Sub cura*) *Hermogeni p(rae)p(osito) leg(ionis) VII (Claudiae) par(tis) ce(terioris)*.

Ime *Hermogenus* nisam našla posvedočeno, već svuda dosledno *Hermogenes*; stoga oblik *Hermogeni* ovde shvatam kao adnominalni dativ, umesto običnijeg genitiva iza *sub cura*.

Oblik *su(b) c(ura)* na opeci br. 3 ukazuje na asimilaciju *b + c* u *cc*, odnosno na oblik *suc cura*.³

Fonetska promena u obliku *ceterior* — prelazak nenaglašenog *i* u *e* inače je dobro poznata u poznoj antici.⁴

Grupu slova na kraju natpisa br. 2, *PARCE*, izdavači su tumačili ili kao naziv nekog nepoznatog utvrđenja (*CIL*), ili kao početak imena crepara — *Parcilius*, *Parconius* i sl.⁵

N. Vulić⁶ je čak pretpostavio da umesto... *p(rae)p(ositi)] rip(a)e*— u *CIL* III 13814a. (b) — treba čitati samo *praepositi*, smatrajući da je na žigu stajalo *PPRIP*, ili još pre *PRIP* ili *PREP* i navodeći da za dodatak *ripae* nema analogija na dunavskim opekama.

Novopronađene opeke potvrđuju zvanje prepozita ripe i pokazuju da se odnosna slova *PARCE* mogu razrešiti jedino u *par(tis) ci(terioris)*.⁷

Prilikom datovanja opeka najpre treba pomenuti da je običaj njihovog signiranja natpisa prestao širom Carstva krajem epohe Severa i da je oživeo tek u doba Dioklecijana.⁸ Naše opeke po svemu pripadaju poznoj antici. Otkopane su u boljetinskom sloju koji prema Lj. Zotović pripada razmaku kraj III—početak V veka, mada se prema dosadašnjim arheološkim rezultatima ne mogu datovati i bliže u okviru tog raspona.⁹ Istorijski podaci o intenzivnom građenju na dunavskom limesu pod Dioklecijanom i Konstantinom takođe govore da su ove tegule, zajedno sa velikom grupom ostalih, nastale u ovo vreme. Obično se pretpostavljaju tri etape izgradnje pod Dioklecijanom, oko 294., 297. i 303. godine, u vezi sa carevim putovanjima duž dunavske granice.¹⁰ Pored obnove već postojećih utvrđenja, građena su i nova. Tako natpisi pokazuju da je dignuto bar četiri kastela na limesu u Drugoj Meziji i u Pribrežnoj Dakiji.¹¹ Kako je poznato, Konstantin je takođe organizovao obimne građevinske radove duž Dunava,¹² najpre zajedno sa Licinijem, a posle Licinijeve propasti i sam. 324.—328. g. izgradio je neka nova utvrđenja, među kojima i poznatu Konstantinijanu Dafne, na suprot Transmarisci. On ili njegovi naslednici podigli su i kastel Konstanciju na Dunavu, naspram Marguma.¹³ Konstantinova aktivnost se, po svemu sudeći, osetila i na mezijskom delu limesa.

A. Premerstein i N. Vulić, koji su izdali veliki broj opeka epigrafski bliskih našim¹⁴ dali su i njihovo okvirno datovanje — III—IV vek. Pri tom su se rukovodili najčešće oblikom slova, ali su sem toga predložili i identifikaciju dva *dux*-a zabeležena na opekama sa istimenim poznatim ličnostima sa početka IV veka.¹⁵ Ovo datovanje je prihvatio E. Ritterling¹⁶ koji je i sam predložio jednu takvu identifikaciju: prepozit *Bonitus*, posvedočen na opeci iz

Viminacijuma,¹⁷ istovetan je sa Konstantinovim vojskovođom iz doba borbi sa Licinijem.¹⁸ Sve tri identifikacije su ubedljive — podudaraju se ne samo imena, inače dosta retka, već i titule. U našem Hermogenu možda se može prepoznati istoimeni dedikant jedne lepe ranohrišćanske svetiljke iz okoline Smedereva, datovane na prelaz III u IV vek.¹⁹ Za ovu pretpostavku govori okolnost što svetiljka potiče iz iste oblasti i iz istog vremenskog perioda kao opeke.

Za zvanje prepozita ripe u Prvoj Meziji prvi put saznajemo zahvaljujući njihovom pomenu na opekama. Ono se ne sreće u delu Noticije dignitatum posvećenom Prvoj Meziji, ali se u sličnom obliku nalazi u glavama posvećenim Drugoj Meziji²⁰ i Skitiji,²¹ zatim, u nešto izmenjenom, i u drugim provincijama. Rukopisna lekcija ovih rubrika Noticije glasi: *praefectus ripae legionis... cohortis quintae*. Po predlogu Th. Mommsena²² ona je ispravljena u *praefectus ripae legionis cohortium quinque*. Mommsen je, naime, čitanje *cohortis quintae* protumačio kao pogrešno razrešenu skraćenicu *coh. V*. S tim u vezi se ustalilo mišljenje da je jedna legija imala dva prefekta ripe, koji su upravljali svaki sa po pet kohorti uzvodno i nizvodno od logora legije, i koji su bili potčinjeni prefektu cele legije; uz njih je mogao postojati i prefekt ripe, koji je zapovedao odnosnom flotom.²³ Naš materijal nalaže, kako izgleda, reviziju ovog shvatanja; da bi se ustanova prepozita odn. prefekta ripe bolje razumela, potrebno je zabaviti se njenom prethodnom istorijom.

Kako je već zapaženo, *praefecti ripae* iz Noticije imaju svoje prethodnike u prefektima ripe epigrafski posvedočenim u I i II veku na Dunavu,²⁴ Rajni i Eufratu. Ove epigrafske potvrde su, međutim, retke, tako da položaj ovih ranih prefekata nije sasvim jasan. Ipak, može se zaključiti da je tu reč o oficirima ranga zapovednika kohorte odn. legijskog tribuna, koji, po jednim, vrše carinski nadzor, a po drugim nadgledaju vojno važne delove reke.²⁵ Da je ova funkcija ustvari njihova prava funkcija, vidi se po analognim zvanjima, koja se u ovoj vezi ne pominju u dosadašnjoj diskusiji. To su *praefecti orae maritimae*, koji se sreću u prvom veku i prvoj polovini drugog oko Tarakona, čiju obalu štite od gusara.²⁶ Oni zapovedaju odredom jačine jedne ili dveju kohorti.²⁷ Sličan im je *praepositus orae gentium Ponti Polemiani* koji je sa jednom kohortom, nadgledao cрномorsku obalu za vreme partskog rata L. Vera.²⁸ Kasnije, od sredine III veka, javljaju se u Africi *praepositi limitis*.²⁹ Ova služba dosta je dobro poznata, zahvaljujući afričkim natpisima i podacima u Noticiji, a vršili su je oficiri ranga komandira augzilijskih kohorti nadgledajući određeni deo granice.³⁰

Izneti podaci pokazuju, na prvom mestu, da je teško usvojiti gledište po kome *praefecti ripae* iz Noticije zapovedaju polovinom legije.³¹ U svim nabrojanim slučajevima, koji i vremenski i stvarno, preko prepozita limitis i naših opeka, stoje u vezi sa Noticijinim prefektima ripe, reč je o zapovednicima nižeg stepena, koji odgovaraju zapovedniku jedne legijske kohorte. Stoga nam izgleda da treba zadržati rukopisnu lekciju Noticije *praefectus ripae legionis... cohortis quintae*.

Oskudnost podataka o prepozitima ripe tokom I i II veka može se objašnjavati povremenim karakterom ustanove, ali je teško tako činiti i za III i IV veka, kad su varvarski napadi na granice postali neprekidni, i kad očevidno postoji redovna služba prepozita limesa. Stoga nije jasno zašto nema više vesti o ovim oficirima u poznoj antici. Objašnjenje može biti u sklonosti ka pojednostavljenju i ujednačenju titula ispisivanih u natpisima; pošto je prepozit ripe po rangu odgovarao prepozitima ostalih veksilacija, nije imao razloga da insistira na preciznom navođenju svoje titule. Razlika je izgledala utoliko nevažnija kad je proces rasparčavanja legije odmakao, pa se njena taktična celovitost osećala slabije ili nikako. Razume se, teško je reći zašto u tom pogledu postoji neujednačenost u Noticiji. Evolucija legije nije morala svuda teći istim pravcem i tempom dok, s druge strane, postoji verovatnoća da podaci Noticije pripadaju nekim hronološkim slojevima.³²

U taktičkom pogledu prepozite ripe i njihove odrede odlikuje znatna raznolikost. *Notitia dignitatum* XXXIX, 35 im daje i pešake i flotu, jedan natpis sa Rajne samo flotu,³³ ostali primeri verovatno samo pešake. U Skitiji³⁴ i Drugoj Meziji³⁵ *ripa* se kvalifikuje *partis superioris* i *inferioris*, na našim opekama samo *partis citerioris*, u Pribrežnoj Dakiji samo toponimom Varinia.³⁶ Valeria³⁷ i Prva Panonija³⁸ imaju *pars superior* i *inferior* bez oznake ripe, Druga Panonija³⁹ ima samo *pars superior* — takođe bez ripe — dok su u Reciji⁴⁰ zabeleženi pored *pars superior* i *inferior* još i *pars media*. Najzad, karakteristično je da se u svim slučajevima gde Noticija precizira kojom kohortom komanduje prefekt ripe, radi o petoj kohorti odgovarajućih legija. Da bi se objasnilo ovo šarenilo potrebno je više izvorne građe nego što je imamo.

U nauci se dosad nastojalo da se ovi podaci što više ujednače. Na primer, pretpostavljalo se da je reč koja nedostaje sakrivena u koruptnom tekstu⁴¹ ili je ispala prilikom jedne od redakcije spisa.⁴² Takav stav je u vezi sa uverenjem da ove *partes* odražavaju podelu legije na dva dela od po pet kohorti. Međutim, ako odbacimo gledište o prepozitu — prefektu ripe kao zapovedniku pet kohorti, dosledno rekonstruisanje Noticijinih beleški o *partes* legijske obale postaje manje logično. Uopšte, kad se cela građa posmatra bez pre-dubedenja, mora se zaključiti da podela legije i njene ripe nije bila jedinstveno sprovedena, već je pokazivala znatnu neujednačenost, zavisnu od razvoja jedinice i strateških okolnosti. To je očevidno na primer kad se radi o zapovedniku ripe i floti: u Skitiji prefekt ripe drži pod sobom i brodove (35), te zato nema posebnog komandanta rečne flotile; u Drugoj Meziji, gde se takav komandant spominje (36), svi prefekti ripe zapovedaju samo pešadijom. Teoriju o opštoj podeli legijske obale na dva dela opovrgava podatak Noticije, nezapažen u ovoj vezi, da je retijska *legio III Italica* kontrolisala teritoriju podeljenu na tri dela: *pars media* se izričito spominje (*Occ.* XXXV 19).⁴³ Slično, nema smisla pretpostavljati da je u Drugoj Panoniji *legio V Iovia*, čiji je prefekt rezidirao u Burgenama (*Not. Occ.* XXXII 46), a prefekt *ripae partis superioris* u Bononiji (*ib.* 44), imala razloga držati poseban odred za *pars inferior*, između Burgena (Novi Banovci) i Singidunuma (koji je pripadao

- Legijski logori
Legionary fortresses
- Augzilijska utvrđenja
Forts
- Provincijska granica
Provincial boundary

- AQVAE Antička imena
Ancient place-names
- Saldum Savremena imena
Modern place-names

Sl. 5. Limes Prve Mezije
Fig. 5. The Limes of Moesia Prima

drugoj provinciji i posedovao legiju *IV Flavia*), s obzirom na kratkoću i zaštićenost ove deonice. Nameće se zaključak da Noticijine podatke treba više poštovati.

U našem slučaju, *praepositus ripae leg. VII Cl. partis citerioris* sledstveno ne mora podrazumevati jednog nepotvrđenog prepozita *ripae partis ulterioris*, niti se stanje o kojem svedoče za *legio VII Claudia* mora pretpostaviti i za legiju *IV Flavia*. S obzirom da Noticija beleži posebne komandante flote u Prvoj Meziji (38 sq.), naš prepozit je verovatno zapovedao samo pešadijom. Da li se radilo o petoj kohorti legije, kao u Drugoj Panoniji, Drugoj Meziji i Skitiji, teško je reći. Pridev *citerior* »ovostrani«, svakako obeležava područje delovanja veksilacije s obzirom na reku i osnovni logor VII Klaudije, Viminacijum,⁴⁴ ali se može dvojako tumačiti: prema Dunavu (tada bi bio ravan pridevu »južni«) ili prema nekoj desnoj pritoci Dunava.

Prvo tumačenje izgleda verovatnije s obzirom da je pod Dioklecijanom i Konstantinom bilo posednuto više kastela na severnoj obali gornjomezijskog Dunava;⁴⁵ situacija opisana u Noticiji, sa dva prefekta legije, u Viminacijumu i Kupama, ne ide u prilog drugom tumačenju.⁴⁶

Pada u oči da četiri navedene varijante Hermogenovih žigova ne sadrže tekstove jednake dužine: skraćivanje ide dotle da se kod br. 4. izostavlja cela reč *ripae*. Prirodno je pretpostaviti da su potpuni tekstovi raniji,⁴⁷ a kraći pozniji, kada su ustanova prepozita *ripae legionis* — pa i samo Hermogenovo ime — postali dobro poznati. Ova okolnost nas upućuje da među sličnim ali kraćim natpisima drugih opeka iste provincije potražimo Hermogenove naslednike. Zanimarivši brojne varijante, mogu se izdvojiti sledeći osnovni tipovi natpisa:

1. *S. c. Hermogeni pp. ripae leg. VII Cl. part. cit.*
2. *S. c. Tarae pp. ripae leg. VII Cl.*⁴⁸
3. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp.*⁴⁹
4. *Leg. VII Cl. Tara pp.*⁵⁰
5. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini*⁵¹
6. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp. f(ecit) Vitalianus*⁵²
7. *Leg. VII Cl. s. c. Ursaci p. f(ecit) Argutio*⁵³
8. *Leg. VII Cl. Argutio fig(ulus)*⁵⁴

Poređenjem tipova 6. i 7. postaje jasno da čitanje *p(rae)f(ectus)*, opšte prihvaćeno za žigove tipa 7, nije dobro; radi se o predikatu *f(ecit)* iza skraćenice *p(rae)positus*), koja se i inače sreće na opekama.⁵⁵ Takođe, ukupan pogled na pobrojane tipove otkriva da svedoče o oficirima koji su imali podjednak rang i bili, približno, savremenici. Prvu tačku ilustruje činjenica da se zvanje *praepositus ripae* svodi na prosto *praepositus* u okviru službe istog čoveka (2, 4), drugu tačku okolnosti da većina natpisa daje imena prepozita propraćena skraćenicama *pp*, iako su u mladim fazama evolucije ovih žigova skraćenice *pp*. (5, up. nap. 55) pa i samo prepozitovo ime (8) postali manje važni.

Zaključak da su Hermogenove opeke stajale na početku jedne serije opeka čiji su žigovi približno jednakog sadržaja, od šireg su interesa za istraživanje dvaju problema koji stoje u osnovi transformacije klasične legije u poznorimsku vojsku: (1) rasparčavanje legije i (2) veza *ripae legionis* sa *milites riparienses*. U ovom članku ne mogu ući u diskusiju rečenih problema. Napomenuću samo to da su, kao i Hermogen, prepoziti opeka Prve Mezijske zapovednici nižeg ranga.⁵⁶ U tome smislu govori činjenica da naše opeke pominju — ne računajući prepozite čije se zvanje izričito opredeljuje genitivom *ripae* — petoricu prepozita VII Klaudije i četvoricu IV Flavije. Taj se broj čini prevelik ako računamo sa dijahronom pojavom ovih ljudi za interval manji od 40 godina, koliko je najviše trajala proizvodnja razmatranim opeka. O veličini i postanku delova legije čije prepozite vidimo na našim natpisima, jednu indiciju pruža savremeni (verovatno s kraja III v.) žig nedavno objavljene

opeke obližnje legije *V Macedonica*: [*L(egio) V*] *M(acedonica)*. *P(rae)p(ositus) c(ohortis) (tertia)*.⁵⁷ Po njemu sudeći moglo bi se pretpostaviti da je taktičko osamostaljivanje — često praćeno odvajanjem u novi logor — pojedinih legijskih odreda u poznom carstvu vršeno po pravilu tako što su osamostaljivane jedinice ranga kohorte.

¹ Njih mi je ljubazno ustupila na objavljivanje Ljubica Zotović, viši naučni saradnik Arheološkog instituta u Beogradu. O boljetinskim iskopavanjima v. Lj. Zotović, *Stare kulture u Đerdapu* (Beograd 1969) 197.

² U Prahovu je nađena i opeka sa oštećenim žigom, istim kao naš br. 1. Podatke o ovim opekama, kao i o opeci iz Salduma, br. 3, dugujem P. Petroviću, naučnom saradniku Arheološkog instituta u Beogradu.

³ Up. H. Mihaescu, *Limba Latină în provinciile Dunărene ale imperiului Roman* (București 1960) § 123.

⁴ Ib. § 39.

⁵ E. Swoboda, *Forschungen am obermoesischen Limes* (Wien 1939) 35.

⁶ *Bulletin de la société historique Bulgare* (Recueil P. Nikov) XVI—XVII (1939) 560—562.

⁷ Što se svakako odnosi na *fluminis*, up. *Thes. L. Lat.* s. v.

⁸ Kako se to vidi po brojnim proizvodima carskih ciglana iz okoline Rima, up. H. Dressel, *CIL* XV, 1 str. 9.

⁹ Ne računajući vreme Dioklecijana i Konstantina, o kojem niže govorim, u razmaku kraj III — početak V veka ima još samo jedna faza važnije građevinske delatnosti na našem Dunavu — pod Valensom i Valentinijanom. Iz epigrafskih razloga (dužina natpisa, oblik slova) tako pozno datovanje naših opeka izgleda neprihvatljivo.

¹⁰ Up. o tome opširnije K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* III (Wien 1928) 8; W. Seston, *Dioclétien et la tétrarchie* (Paris 1946) 132 sq.

¹¹ Natpisi u Sexagintapristi (*AE* 1966, 357), Transmarisci, (*CIL* III 6151), Durostorumu, (*AE* 1936, 10) i neobjavljen natpis, nađen u kastelu kod sela Donje Butorke, blizu Kladowa, 1972 g.

¹² O tome v. napr. Patsch, *loc. cit.* 33 sqq.

¹³ Patsch, *loc. cit.* 17 sq., smatrao je da je ovo utvrđenje izgradio Konstancije II u vreme ratova sa Sarmatima 358. g. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Donjoj Meziji* (Beograd 1968) 52, nap. 24, vezuje ga za Konstantina, koji je rat sa Sarmatima završio 328. g. u Margumu, pa je onda, radi obezbeđenja, verovatno obnovio staro utvrđenje na suprot ovog mesta. Za ovo datovanje ima i drugih indicija.

¹⁴ Pre svega u dodatku *Jahresh. d. österr. arch. Instituts in Wien* 6 (1903).

¹⁵ (1) *CIL* III 8275, 2, Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) Beibl. 55 br. 78: *Leg(io) VII Cl(audia) reno(vata) / temp(ore) Concor(dii) duc(is)*. Pomenuti *dux* identifikuje se kao Valerije Konkordije, *dux* Germanije Prime u doba Konstancija Hlora. (2) Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) Beibl. 56, br. 86: *Cas(tra) Vim(inacensia) s(sub) c(ura) Se(necionis) du(c(is))*, smatraju Seneciona istovetnim sa Aurelijem Senecionom, *dux*-om iz oko 311. g. (*CIL* III 5565). Jones-Martindale-Morris, *Prosopography of the Later Roman Empire* (Cambridge 1971) s. v. prepoznaju u njemu istoimenog Licinijevog prijatelja (Anon. Val. 5, 15).

¹⁶ 'Legio', *RE* XII (1924) 1624.

¹⁷ Opeku je objavio Vulić, *Jahresh.* 12 (1909) Beibl. 168, br. 27.

¹⁸ Vojskovođu Bonita spominje Amijan, XV 5, 33.

¹⁹ V. Popović, 'Ranohrišćanska bronzana lampa iz okoline Smedereva', *Starinar* 20 (1969) 323—330 (raniji izdavači, L. Pavlović i V. Popović, čitali su ime kao Termogenes).

²⁰ *Not. dign. Or.* XL 31—35.

²¹ *Or. XXXIX* 30, 31, 33, 34.

²² *Hermes* 24 (1889) 213 nap. 1 = *Ges. Schr.* VI 222, nap. 1.

²³ *Not. dign. Or. XXXIX* 35.

²⁴ Jedan *praef(ectus) rip(ae) Danuvi*, pret-hodno tribun legije *IV Scythica* pominje se napr. na jednom natpisu iz pisidijske Antiohije, up. *AE* 1926, 80.

²⁵ Up. W. Ensslin, 'Praefectus', *RE* XII (1954) 1335.

²⁶ Up. opširno o tome zvanju G. Barbieri, *Il praefectus orae maritimae*, *Riv. fil. ist. class.* 69 (1942) 275.

²⁷ *CIL* II 4264 i 4266; up. i Barbieri, *Riv. fil. ist. class.* 24 (1946) 169 koji izričito kaže da je prefekt kohorte isto što i prefekt orae maritimae.

²⁸ H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-empire romain* (Paris 1960) I 444 i 480 sq.

²⁹ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* (Oxford 1964) 652.

³⁰ Up. R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique* (Paris 1892) 765 sq. Greši Seston, *op. cit.* 120, 307, 312 kad ih upoređuje sa *duces provinciae*; up. o rangi prepozita limesa i R. Grosse, *Röm. Militärgesch.* (Berlin 1920) 144 sq.

³¹ U tom smislu govori i podatak iz Noticije (*Occ. XXXIII* 54) *praefectus legionis secundae*

adiutricis tertiae partis superioris, Acinco. Tertiae, što O. Seeck u svom izdanju Noticije izbacije, odnosilo se svakako na kohortu. Na drugom mestu u Noticiji (Or. XXXIX 35) navodi se *praefectus ripae legionis primae Ioviae cohortis... et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis*, gde bi trebalo zadržati reč *cohortis*, koju Mommsen, *Hermes* 24 (1889) 213, briše.

³² Napr. Panonija nema *ripae*, *Occ.* XXXIV 38, 40.

³³ Nesselhauf, *Ber. Röm.* — *Germanischer Kommission* 27 (1937) 97 sq, 103 sq; up. Vittinghoff, *RE* XII (1953) 354.

³⁴ *Not. dign. Or.* XXXIX 30, 31, 33—35.

³⁵ *Not. dign. Or.* XL 31—35.

³⁶ Up. D. Tudor, 'Contributii privitoare la armata Daciei Ripensis', *Studii și cerc. de ist. veche* 11 (1960) 339, br. 11.

³⁷ *Not. dign. Occ.* XXXIII 51—54.

³⁸ *Ib.* XXXIV 38, 39.

³⁹ *Ib.* XXXII 44, 45.

⁴⁰ *Ib.* XXXV 17—19.

⁴¹ Tako T. Nagy, *Acta ant. acad. sc. Hungaricae* 7 (1959) 188.

⁴² *Id. ib.* 187.

⁴³ Up. Haug, *RE* I A (1914) 59.

⁴⁴ V. M. Mirković, *op. cit.* 51

⁴⁵ Na jednoj opeci, koja nije sigurno pozno-antička, zabeležena je i *Ripa Vim(inacensis)*, v. L. Pavlović, *Muzej i spomenici kulture Smedereva* (Smederevo 1972) 62.

⁴⁶ S obzirom da je najviše primeraka Hermogenovih opeka nalaženo u Boljetinskoj tvrđavi i njenoj okolini, bilo bi teško razumeti da se pridev *citerior* ticao npr. Mlave ili Peka. U tome slučaju bi deo obale oko Boljetina morao biti kvalifikovan kao *ulterior* (prema Viminacijumu).

⁴⁷ Eksplicitnost formule na Hermogenovim žigovima može biti znak recentnosti ustanove prepozita ripe. Nije ipak isključeno da je to nalagala samo administrativna praksa obnove žigova na opekama u vreme Dioklecijana; analognu eksplicitnost nalazimo i na proizvodima carskih rimskih ciglana istog vremena.

⁴⁸ Tekst natpisa rekonstruisan po *CIL* III 1700, 4 i po fragmentima opeka koje objavljuje Mirković, *op. cit.* 108 sq.

⁴⁹ Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) Beibl. 54 br. 75.

⁵⁰ Mirković, *op. cit.* 108.

⁵¹ *CIL* III 1700, 3.

⁵² Premerstein-Vulić, *l. c.* br. 76.

⁵³ *Ib.* br. 77.

⁵⁴ W. Kubitschek, *AEM* 4 (1880) 120, k.

⁵⁵ Up. Premerstein-Vulić, *Jahresh.* 6 (1903) 53 br. 68: ... s. c. *Tate p(raepositi)*; analogne slučajeve srećemo i na opekama Pribrežne Dakije, v. Tudor, *l. c.* 344, br. 31.

⁵⁶ Suprotno Ritterling, *l. c.* 1624, koji ih drži za komandante legije.

⁵⁷ Isto kao i *Leg(ionis) V M(acedonicae) c(ohors) IV*, Tudor, *l. c.* 337, br. 5.

THE PRAEPOSITUS RIPAE LEGIONIS AND TILE-STAMPS FROM MOESIA PRIMA

Summary

Bricks with military stamps from Moesia Prima offer four variants mentioning certain Hermogenes, *praepositus ripae legionis VII Claudiae partis citerioris* (above, p. 275—277; figs. 1—4). Two of them (nos. 1 and 3), which make possible the complete reading of Hermogenes' titles, are published here for the first time.

These tiles, archaeologically dated to the period between the end of IIIrd, and the beginning of Vth, century (the fort at Boljetin, where the most part of them were excavated), actually belong, to judge from the epigraphical indications and historical probability, to the time of important building activity on the Danube under Diocletian and Constantine.

The *praepositus ripae legionis partis citerioris* is not known otherwise but finds his close parallels in the Notitia's *praefecti ripae legionis*, who are qualified in a similar way, *partis superioris/inferioris* (Or. XXXIX 30, 31, 33—35, Scythia; XL 31—35, Moesia Secunda; cf. *Occ.* XXXIII 51—54, Valeria; XXXIV 38—39, Pannonia Prima; XXXII 44—45, Pannonia Secunda) or even *partis mediae* (*Occ.* XXXV 17—19, Raetia). The charge has its antecedents in the *praefecti ripae* (*praefecti orae maritimae, praepositi limitis*) of the previous centuries (cf. a *praefectus ripae Danuvi* in AE 1926, 80), who commanded, as a rule, units whose strength amounted to one cohort approximately. The occurrence of the charge within the Notitia and elsewhere shows a considerable variety depend-

ing on local conditions; the general opinion that a pair of the *praefecti* commanding five cohorts each (downstream and upstream to the legion's main camp respectively) should be assumed everywhere, is not very plausible. Neither Th. Mommsen's correction (Ges. Schr. VI, 222 n. 1) of the Notitia's ms. reading (*praefectus ripae legionis...*) *cohortis quintae* into *cohortium quinque* seems necessary (the tradition *cohortis* in *Or.* XXXIX 35, and *tertia* in *Occ.* XXXIII 54, is significant); it is contradicted by the indications drawn from the earlier history of the institution, and corroborated by the Moesian evidence, on the modest strength of units headed by the *praefecti/praepositi ripae*.

The words *partis citerioris* stamped on Hermogenes' tiles probably refer to the Danube and attest to a phase in the history of *Legio VII Claudia* during which the northern bank of the river - not only the southern one, *pars citerior* from the Viminacian point of view - was of certain importance. This may be connected to the erection of some transdanubian forts, e. g. Constantia across Margum (most likely Constantinian).

Hermogenes' stamps open a series of the *praepositi* tile-stamps from Moesia Prima. Epigraphically they are close and the differences among them may have simply resulted, at least in part, from the constant abbreviation, as shown by the representative examples quoted below (for references see notes 48—54):

1. *S. c. Hermogeni pp. ripae leg. VII Cl. part. cit.*
2. *S. c. Tarae pp. ripae leg. VII Cl.*
3. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp.*
4. *Leg. VII Cl. Tara pp.*
5. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini*
6. *Leg. VII Cl. s. c. Victorini pp. f(ecit) Vitalianus*
7. *Leg. VII Cl. s. c. Ursaci p. f(ecit) Argutio*
8. *Leg. VII Cl. Argutio fig(ulus).*

The links between the types signed by the obviously same men (2, 4; 3, 5, 6; 7, 8) even suggest that the whole group must be roughly contemporary, and that these *praepositi* were officers of equal rank. It could not have been that of the legion's commander-in-chief (the common reading *p(rae)f(ecitus)* in 6 should obviously be abandoned), as the comparatively high number of names so far known reveals (not counting Hermogenes or Tara, five *praepositi* of the *Legio VII Claudia*, four of the *Legio IIII Flavia*). Such a conclusion seems to be supported by a comparable tile-stamp from Dacia Ripensis (SCIU 11, 1960, 337 no. 5: [*L(egio) V*] *M(acedonica). P(rae) p(ositus) c(ohortis) III*) where a *praepositus* of the legion's third cohort is explicitly mentioned. As a result, the evidence of the military bricks of Moesia Prima is of a broader interest in two points, which reflect the transformation of the traditional legion into the army of the Later Empire: the parallel and independent appearance of several fractions of the legion, embodied in their *praepositi*; the connection of those fractions to the *ripa legionis*. The latter may have had its part in the formation of the *milites ripariensis*.